

De emancipatie in het algemeen en de daarop geënte individualisering in het bijzonder heeft de positie van het gezin en die van de vaders en de moeders daarbinnen, op zorgwekkende wijze aangetast. Niet omdat emancipatie en individualisering daar automatisch toe moeten leiden. Verre van! Wel omdat we dit proces op een blinde, ongestuurde manier hebben laten verlopen. Ook hier denk ik niet dat we alles kunnen sturen en bepalen. Wel denk ik dat het discussiëren daarover en het ondernemen van pogingen om dat wel te doen van onschatbare betekenis zijn. Door dat niet te doen, en het zelfs enige tijd abject te vinden om überhaupt te discussiëren over het systeem van normen en waarden, zijn handhaving, overdracht en vernieuwing, zijn we het spoor bijster geraakt en moet ik mij in allerlei bochten wringen om niet in de neoconservatieve hoek te worden bijgezet.

Dat debat over het stellen, handhaven en vernieuwen van de Wet zullen we wel moeten voeren, op straffe van de ondergang van onze cultuur en ons soort samenlevingen. Daarbij kunnen we gebruik maken van onze verworvenheden, vergaard in de afgelopen decennia. Vrucht van emancipatie en individualisering kán immers zijn dat de zorgfunctie van de moeder en de wetsfunctie van de vader niet per se gekoppeld hoeven te worden aan de biologische positie van mannen en vrouwen. Dat geeft een grotere vrijheid in de functie-uitoefening, maar dat de functies dienen te worden uitgeoefend en wel het liefst in gezinsverband, is voor mij onbetwifelbaar.

Wat geldt voor vaders en moeders, voor kinderen en gezinnen, geldt ook voor de maatschappij in haar geheel. Ook daar moet de roedel bij elkaar worden gehouden en de Wet gesteld, ook daar dient de zelfwerkzaamheid en de zelfbeschikking te worden bevorderd, ook daar dient gezag te worden aanvaard en saamhorigheid te worden aangekweekt. Vaders, moeders en kinderen, het begin van alles wat op samenleven lijkt, een bron van ellende en verschrikking, maar ook van schoonheid en ontplooiing. Een bron die we dienen te koesteren en waar we zo goed en bewust mogelijk mee om moeten gaan. Kortom, werk aan de winkel!

De joods-christelijk humanistische cultuur: onze cultuur!

Culturen komen en gaan. Vanuit een historisch perspectief is het niet moeilijk om daar heel relativerend over te zijn. De moderne tijd vangt aan in de achttiende eeuw en duurt dus pas zo'n drie eeuwen. Hoe lang die moderne tijd nog heeft te gaan, weten we niet. Aan onze cultuur zijn andere grote culturen voorafgegaan. Arabische, Chinese, Griekse, Egyptische en Romeinse culturen, om een greep te doen uit het rijke en zeer gevarieerde verleden. Culturen komen en gaan, maar verdwijnen zeker niet zomaar. Zij leiden een hardnekkig bestaan en kunnen uit een toestand van sluimer weer tot leven worden gewekt. Daarenboven zijn de bouwstenen van het nieuwe immer de overblijfselen van het verleden, gerangschikt in een nieuwe compositie. Zelfs de teloorgang van een cultuur is dus relatief. De brokstukken van het teloorgegangene vinden hun plek weer in het nieuwe.

Sedert de wereld internationaler werd, een proces dat met name in de zestiende eeuw echt op gang kwam, is er belangstelling voor het vraagstuk van de culturele dominantie. Het drijven van handel brengt verschillende landen, politieke, economische, militaire en culturele stelsels met elkaar in contact. Dat contact is niet alleen vreedzaam en economisch van aard, maar daagt dikwijls uit tot wedijver en stelt daarmee de vraag naar de dominantie. Wie is de sterkste, wie kan het meeste voordeel behalen uit het contact en daardoor zijn positie versterken, waardoor op zijn beurt de dominantie nog imponerender gestalte begint aan te ne-

men? In dat proces van positiebepaling is het voeren van oorlog en het onderwerpen van volkeren met alles wat voor hen van waarde is, historisch gezien, een geliefd tijdverdrijf. Het is eigenlijk van betrekkelijk recente datum dat culturele en economische dominantie niet vrijwel automatisch worden omgezet in militaire dominantie en zo nodig onderwerping. Onze Nederlandse koloniale geschiedenis ligt tenslotte nog maar zo'n vijftig jaar achter ons.

Cultuur is de uitdrukking van de identiteit van een volk en van de individuele lidmaten daarvan. Onze cultuur, dat zijn wij in een gesublimeerde vorm dus zelf. Dat verklaart de hardnekkigheid van een cultuur. We geven tenslotte niet zo gemakkelijk onze identiteit op. Zij kan in diaspora gaan, maar blijft voortleven. Op het moment dat de omstandigheden er naar zijn en de onderdrukte cultuur weer ruimte krijgt, kan zij opleven als nooit tevoren. Zij brandt feller, omdat zij wordt gevoed door heimwee en afgesneden zijn, omdat zij zich bewuster is van haar kwetsbaarheid en vergankelijkheid. De ineerstorting van het staatsocialistische bestel in het oosten liet op dit gebied een adembenemend schouwspel zien. Reeds lang doodgewaande nationale en etnische identiteiten bleken binnen enkele maanden tot een virulent leven te kunnen worden gewekt. De Russisch-orthodoxe Kerk floreert alsof ze nooit onderdrukt is geweest. In het voormalige Joegoslavië van Tito laaiden oude vetes weer op, alsof er nimmer een socialistische eenheidsstaat was geweest. Een staat die het onder de bezielen- de en vooral unificerende leiding van Tito toch bijna vijftig jaar heeft uitgehouden. Het was het meest liberale en kapitalistische van alle staatsocialistische landen. Op één punt was Tito echter onverbiddelijk: op de aanwakking van nationale en etnische tegenstellingen stonden zeer zware straffen. Dat ging heel ver: het onderhouden en levend houden van de oude culturen was al snel verdacht. Naar nu blijkt, heeft Tito dit heel goed gezien en zijn onze politieke beoordelingen uit die jaren nogal gratis. Het is nog maar de vraag of er in die contreien vreedzaam valt samen te leven zonder dat een sterke centrale staat de etnische en nationale conflictstof kanaliseert en zo nodig met harde hand onderdrukt.

Cultuur is dus iets wat samenbindt, wat een volk tot een volk

maakt, wat een land een natie doet zijn, wat de individuele Nederlander zich Nederlander doet voelen. Maar ze is ook een bron van conflicten, zeker daar waar getwist wordt over het rechtmatige eigendom van het grondgebied. Cultuur bindt mensen, maar onderscheidt en scheidt hen maar al te vaak van andere mensen, andere culturen, andere landen en mogendheden. Ze is de bron van misverstaan van elkaar, hetgeen uiteindelijk de aanleiding kan zijn tot de vreselijkste oorlogen. Rwanda - maar vooral ook de terroristische aanslagen van 11 september 2001 - bieden daarvan in al hun gruwelijkheid een tot de verbeelding sprekende illustratie.

Cultuur is de adem van de mens en de gemeenschap waarin hij leeft. Zonder die adem sterft hij, sterft de gemeenschap. De ademtocht van de mens en zijn gemeenschap is als het ware heel het leven. Het leven met al zijn schoonheid, maar ook met al zijn misère en abjectheid. De cultuur brengt zowel Mozart, Rembrandt als Rodin voort, maar ook Hitler, *Mein Kampf* en de moord op zes miljoen joden, alsook het schrikbewind der ayatollahs in Iran en de Palestijnse zelfmoordaanslagen. Cultuur is dwingend en verleidend tegelijkertijd. Cultuur beperkt ons in ons denken en doen, maar daagt ons ook uit tot het leveren van grootse prestaties, zoals de Deltawerken, de informaticatechnologie en zomaar een ontroerend ballet van Hans van Manen. Cultuur is weerbaar en weerloos tegelijkertijd. Cultuur is de schepping van mensen, individueel of in groepsverband, maar ze verwijst altijd en immer naar de kern van ons bestaan. Zij bevat als het ware de altijd voorlopige antwoorden op de immer intrigerende vraag: waarom zijn wij hier eigenlijk, wat is de zin van dit alles?

De drie culturele bronnen van de moderne westerse wereld, althans van de dominante cultuur daarbinnen, zijn de joodse, de christelijke en de humanistische cultuur. Zelfs de godsontkenner leeft binnen deze drie culturele bronnen. Door hun volgtijdigheid hebben de drie bronnen elkaar vérgaand beïnvloed. Het christendom vloeit rechtstreeks, als een aanvankelijk sektarische afsplitsing, voort uit het jodendom. Het jodendom heeft in Europa eeuwenlang in een door en door christelijke omgeving moeten zien

te overleven en draagt daar de onvermijdelijke merktekenen van. Het humanisme, een product van de Renaissance, is tot ontwikkeling gekomen in diezelfde door en door christelijke omgeving, deels als verbijzondering van christelijke normen en waarden deels in verzet daartegen.

Deze drie bronnen vormen, deels in verwevenheid met elkaar, anderzijds in conflict met elkaar, de voedingsstoffen voor wat we de dominante cultuur van de moderne wereld mogen noemen. Om misverstanden te voorkomen: de dominante cultuur van de moderne wereld verhoudt zich natuurlijk ook tot andere, minder dominante culturen. Voor een deel leeft zij daarmee in een spanningsrelatie, maar voor een ander deel zijn er ook symbiotische betrekkingen. De bestudering van multiculturele samenlevingen maken beide bewegingen, spanning en symbiose, duidelijk. De Turkse familie, al twintig jaar woonachtig in Nederland met hier geboren en opgegroeide kinderen, op vakantie in het moederland, zich de vraag stellend 'wat is mijn land?' en daarover onderling ruzie krijgend, is daarvan de levendige verbeelding.

In dit hoofdstuk wil ik mij echter bezighouden met het kenmerkende van de drie bronnen van de dominante cultuur van de moderne westerse wereld, opdat enig inzicht wordt verkregen in de werking en krachtbronnen van die dominante cultuur. Dat levert op zijn beurt aanknopingspunten op voor het op gang brengen van een proces van hernieuwde definiëring van een gemeenschappelijk normen- en waardensysteem voor de verweerde samenlevingen van de moderne wereld.

Het jodendom heeft onze cultuur de Wet gebracht. In de joodse cultuur en godsdienst is het stellen van de Wet uitdrukkelijk voorbehouden aan de man, aan de vader. Hij doet dit natuurlijk niet op eigen gezag, maar op gezag van Jahweh die immers Zijn Wet aan de wereld gegeven heeft en deze stelt en onderhoudt via het uitverkoren volk, het joodse. De stenen tafelen en de *Thora* zijn de materialisatie van Zijn wil, van Zijn Wet. In elke synagoge wordt een kopie van de *Thora* in een soort tabernakel bewaard. Een altaar dus in de voorchristelijke betekenis van het woord.

Het altaar in de rooms-katholieke Kerk van vóór het Tweede

Vaticaan Concilie vertoont overigens grote gelijkenis met het 'altaar' in de synagoge. De bewaarplaats van de geconsacreerde hostie is het tabernakel, hoog geplaatst en dikwijls uitgerust met gordijnen in liturgische kleuren, dat een sterke overeenkomst vertoont met de bergplaats van de *Thora*.

Ten slotte is de voordeurpost van het huis van religieuze joden voorzien van een klein kokertje met daarin een rolletje papier waarop de belangrijkste onderdelen van de Wet geschreven zijn. Het wettische karakter van het jodendom komt tot uitdrukking in de belangrijke plaats die de bestudering, interpretatie en herinterpretatie van de *Talmoed* inneemt. De overlevering en traditie spelen daarbij een belangrijke rol, hetgeen in de loop der tijd heeft geleid tot zeer uiteenlopende scholen binnen de joodse cultuur en godsdienst, zozeer zelfs dat er stromingen zijn die elkaar het jood-zijn, de joodse identiteit dus, betwisten. Deze conflicten zijn goed vergelijkbaar met die tussen de verschillende sekten en afsplitsingen van de Gereformeerde Kerk in Nederland. Dit alles neemt niet weg dat hun gemeenschappelijkheid ligt in de concentratie op de Wet. De Wet waaruit het normen- en waardensysteem wordt afgeleid, waarnaar een goede jood en een goede joodse gemeenschap te leven heeft.

In de joodse cultuur is die overdracht van de Wet van vader op zoon uitvoerig geregeld en met rituelen omkleed. De belangrijkste rite, zoals cultureel antropologen dat noemen, een *rite de passage*, is die van de manwording van de jongen. Rondom het dertiende levensjaar wordt de jongen door een rite, de *bar mitzwa*, toegelaten tot de geloofsgemeenschap van joodse mannen. Een bewuste keuze van de jongeman om toe te treden tot de mannelijke volwassenheid. Bij die gelegenheid wordt hem de gebedsmantel omgehangen en de hoofdbedekking, het keppeltje, opgelegd. Het belangrijkste moment is echter dat hij aangeraakt wordt door de *Thora*, de Wet. Vanaf dat moment is hij bestudeerder, interpretator en medehandhaver van de Wet.

Sociologisch gezegd speelt hij een rol in de vorming en handhaving van het normen- en waardensysteem van de joodse gemeenschap. Uiteraard zijn er binnen dit overdrachts-, interpretatie- en

handhavingssysteem verschillen in positie. De rabbijn vervult daarbinnen een met groot gezag omklede positie, zoals ook ancienniteit, betrokkenheid en kennis van de *Talmoed* een rol spelen. Desalniettemin is het de gemeenschap van joodse mannen die in gezamenlijkheid optreedt als de handhaver, overdrager en interpretator van het normen- en waardensysteem van de joodse gemeenschap. De positie van de vrouw is hierin duidelijk van ondergeschikte betekenis. Vrouwen nemen in de synagoge dan ook een bescheiden, van de mannen gescheiden plaats in en vervullen in de liturgie geen enkele rol. Dat wil overigens niet zeggen dat deze dominante positie van de man in de joodse cultuur en godsdienst betekent dat vrouwen op andere terreinen geen rol van betekenis spelen. Integendeel. In de meeste joodse gemeenschappen kan eerder van een matriarchaat dan van een patriarchaat worden gesproken als het om de dagelijkse gang van zaken gaat. Via de joodse moeder bijvoorbeeld wordt het jood-zijn overgedragen op de kinderen, niet via de vader. Uit een gemengd huwelijk van een joodse vader komen geen joodse kinderen voort, uit dat van een joodse moeder daarentegen wel. Daarnaast is in veel joodse grootfamilies de oudste moeder volstrekt dominant. Zij bepaalt de gang van zaken in de joodse grootfamilie. De fameuze joodse *memme* bedisselt en regelt en houdt als het ware, om het biologisch te zeggen, de roedel bij elkaar.

De aandacht binnen de joodse cultuur voor de Wet en de rol van de mannen daarbij is, zij het op een enigszins vervormde manier, overgenomen door het christendom in al zijn varianten. Op zichzelf is dat natuurlijk ook niet verwonderlijk, als men bedenkt dat het vroege christendom zich heeft ontwikkeld als een sekte binnen het jodendom. Het *Oude Testament*, het fundament van het christendom, is tenslotte een joods boek. Tezamen met het *Oude Testament* vervult het de functie van de Schrift, de religieuze inspiratiebron, voor de christelijke godsdiensten en kerken.

De ontwikkeling van het christendom in met name Europa heeft evenwel sterk bijgedragen tot de ontwikkeling van sociale, economische en politieke gemeenschappen. De hedendaagse

christelijke gemeenschapszin kent zijn historische wortels in die eerste gemeenschappen van christenen, die dikwijls moesten zien te overleven in een hun vijandige omgeving. Het meest tot de verbeelding sprekend natuurlijk is het oude Rome ten tijde van het Romeinse Keizerrijk, waar het christendom een dikwijls dissidente beweging was, die door de toenmalige heersende elite als staatsgevaarlijk werd gezien en behandeld. Petrus, 'de steenrots op wie ik mijn kerk bouw', mocht dat bekopen met ophanging aan zijn voeten en de christengemeenschappen konden elkaar slechts ontmoeten in de Romeinse catacomben, waarmee vergeleken de rooms-katholieke schuilkerken in de Republiek ten tijde van de Reformatie gevaarlose onderkomens waren. Overleven in een dergelijke vijandige omgeving, die de lidmaten van de christengemeenschap niet zelden met de dood bedreigde, kweekt natuurlijk als vanzelf een grote en hechte gemeenschapszin. Een gemeenschapszin die het waarmerk is geworden van de christelijke cultuur in haar positieve en negatieve, want afwijkende opvattingen uitsluitende, manifestaties.

De ontwikkeling van de eerste christengemeenschappen in het Romeinse Rijk naar de eerste grote bloeiperiode van het christendom in Europa neemt alles bijeen zo'n negen eeuwen in beslag. Het is het instituut van de rooms-katholieke Kerk dat het christendom naar deze eerste bloeiperiode geleidt en het de absolute suprematie verschaft in ons werelddeel. Dat gebeurt met groot raffinement, een methode die dit eerbiedwaardige instituut tot op de dag van vandaag virtuoos weet te hanteren. Het is een mengeling van de gesel en het respect c.q. liefde voor het te bekeren object. Huiselijker gezegd: de methode van 'aai poes, stoute poes'. In haar geloofsaanspraken is de rooms-katholieke Kerk van oudsher totalitair en imperialistisch. Alle mogelijke middelen worden ingezet om dit karakter van de Kerk te handhaven. In dat licht bezien is het optreden van de huidige paus, Johannes Paulus II, volstrekt in overeenstemming met een reeds eeuwen gecultiveerde leerstellige traditie.

In de vroege eeuwen van de rooms-katholieke Kerk stond het instituut voor de opgave om de heidense volkeren van het zich

in hoog tempo ontbindende Romeinse Rijk te kerstenen. De Kerk kon daarbij steunen op de integratie-arbeid van het Romeinse Rijk en zijn legers. De onderwerping van de heidense volkeren aan hun militaire en economische suprematie was gepaard gegaan met de ijzeren vuist in een fluwelen handschoen. Zo mogelijk werd deze onderwerping vredelievend geregeld en werd de elite van het te onderwerpen volk geïntegreerd in het Romeinse statelijke systeem. Deze elite trad daarbij enerzijds op als zaakwaarnemer van het Romeinse staatsgezag en anderzijds als behartiger van de eigen elitaire en volksbelangen. Het is het model van kolonisatie, dat in de moderne tijd door de Europese volkeren en staten in de gehele wereld is toegepast.

Na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk keren de oude 'staatkundige' structuren deels weer terug en herwinnen de onderworpen volkeren hun autonomie. De vreugde is evenwel van korte duur, want met het wegvallen van de staatkundige en militaire ordening van het Romeinse Keizerrijk ligt Europa open voor vreemde volkeren en legers, zowel vanuit het noorden als het oosten en het Verre Oosten. Dat heeft Europa dan ook geweten. Een ware volksverhuizing komt op gang en uitermate wrede oorlogen en plunderpartijen brengen het toenmalige Europa op de rand van de afgrond. Als deze ongekend grote en heftige volksbeweging door tal van oorzaken is uitgewoed, met name door verzwakking van de horden der veroveraars die de lange logistieke lijnen met hun moederlanden onder de toenmalige technologische omstandigheden niet konden handhaven, herstelt de rust in Europa zich en kan een moeizaam en eeuwen in beslag nemend proces van staats- en natievorming op gang komen.

In dat proces vervult het instituut van de rooms-katholieke Kerk een buitengewoon belangrijke rol. Dit instituut levert als het ware de cultuur en de wetenschap om het proces van vorming van grotere staatkundige eenheden te begeleiden. Dit instituut levert de internationale taal om in te communiceren, het Latijn. Zoals het ook de beampten levert, monniken en priesters, om deze taal te communiceren in woord en geschrift. Daarnaast levert het in-

stituut de rechtskennis, met name die van het eigendomsrecht (de universiteit van Bologna speelt daarin een zeer gewichtige rol), om statelijke verbanden te funderen, zoals het ook de kennis en de logistiek levert voor het financieel beheer van dergelijke verbanden. Lange tijd is de thesaurier van de vorst een priester van de rooms-katholieke Kerk geweest: de kapelaan.

In de rooms-katholieke Kerk zijn kennis en kunde van het oude Romeinse Keizerrijk bewaard gebleven, zodat deze kon worden ingezet in het staats- en natievormingsproces in Europa. Dit samengaan van Kerk en opbloeiende staats- en natieverbanden bracht de Kerk als vanzelf in een dominante culturele en economische positie. Kerk en staat raakten in die periode onlosmakelijk met elkaar verweven. Een verwevenheid die in Frankrijk bijvoorbeeld voortduurde tot aan de Franse Revolutie en waarvan de residuen vandaag de dag nog terug te vinden zijn in landen als Italië en Polen.

Het gezag van de vorst was in die periode van verwevenheid een afgeleid gezag. Afgeleid van God, maar met name afgeleid van diens plaatsvervanger op aarde, de paus. Een koning werd dan ook met veel ceremonieel gezalft, een soort wijding vergelijkbaar met die van een bisschop in de rooms-katholieke Kerk. Die wijding heeft in beide gevallen een dubbele functie. Zij is een verheffing tot het bekleden van door God gesanctioneerd gezag, maar is tegelijkertijd de onderwerping aan dat gezag in de vorm van onderwerping aan het pauselijk gezag. In het ritueel wordt dat ook letterlijk tot uitdrukking gebracht, doordat de wijdeling zich bij zijn wijding ter aarde werpt en daarmee zijn nederigheid en afhankelijkheid onderstreept. In de Roomse riten zijn de kardinalen verplicht om na de pauskeuze de net gekozen paus zittend op zijn troon knielend tegemoet te kruipen en zijn voeten en ring te kussen.

Het instituut van de rooms-katholieke Kerk is een strak hiërarchisch geordende en door mannen geleide organisatie. Vrouwen komen daaraan niet te pas. Zij vervullen, net als in het jodendom, op het gebied van liturgie en leergezag geen enkele functie. In dat licht bezien is de Mariaverering in de rooms-katholieke Kerk

opmerkelijk. Waarschijnlijk is zij een residu van de integratie van heidense cultuur en godsdienst in de rooms-katholieke Kerk. Gerard Reve heeft daarover prachtige verhandelingen geschreven. De positie van Maria is weliswaar niet goddelijk, dus niet gelijk aan die van Haar Zoon, die immers deel uitmaakt van de goddelijke drie-eenheid, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, maar als Moeder van de Zoon Gods is Zij de enige die werkelijk toegang heeft tot de goddelijke drie-eenheid. Alles gebeurt op Haar voorpraak, zonder Haar gebeurt er niets. De modale gelovige heeft dus in Haar een perfecte toegang tot een zaakwaarnemer bij de goddelijke drie-eenheid.

Het menselijke en albegrijpende karakter van Haar persoon, maakt Haar tot toevlucht en grote Vriendin van menige wanhopige katholiek. Door Haar functie tempert Zij tevens de hiërarchieke ordening van de rooms-katholieke Kerk, via Haar kan de modale gelovige immers om de kerkelijke hiërarchie heen, en dus om de absolute heerschappij van mannen daarbinnen. Voor rooms-katholieke mannelijke leken verbeeldt Zij tevens het absoluut vrouwelijke en moederlijke ineen. Een heel bijzondere sublimatie van seksuele lust, die in het verleden beeldbepalend is geweest voor de kerkelijke visie op het huwelijk en met name de heiligheid van de moeder daarbinnen. Door deze sublimatie trad ook binnen het huwelijk een scheiding van lust en moederschap c.q. vrouw-zijn op. De belangstelling van rooms-katholieke mannen voor buitenechtelijke seksuele relaties valt ten dele uit deze doctrine te verklaren. De lage lusten konden immers moeilijk worden geprojecteerd op de heilige moeder-echtgenote.

De organisatie van het instituut der rooms-katholieke Kerk stond model voor die van de zich ontwikkelende statelijke verbanden. Het stelsel der feodaliteit is goed te vergelijken met dat der kerkelijke hiërarchie. Aan het hoofd van de Kerk staat de paus, aan dat van het statelijke verband de vorst. Het kerkelijke gezag wordt vervolgens gedelegeerd aan kardinalen en bisschoppen die in hun gebieden autonoom zijn, maar deze autonomie beleven in onderwerping aan het pauselijk gezag. Feodale heren waren autonoom in de hun toevertrouwde regio's, maar beleefden die au-

tonomie in onderwerping aan het centrale staatsgezag: de vorst. Het stelsel creëerde een netwerk van onderlinge afhankelijkheden waarin beide partijen, het centrale gezag en het daarvan afgeleide regionale gezag, voordeel hadden. Het was in die tijd van lange logistieke lijnen, volstrekt ontoereikende infrastructuur en regionaal bepaalde economieën, de enige mogelijkheid om grotere geografische eenheden centraal te besturen. In het stelsel zelf ligt natuurlijk een zodanige spanning besloten dat daardoor tegelijkertijd de ontbinding van het stelsel op termijn een gegeven is. Immers, de feodale heer zal de neiging hebben om zijn autonomie op te rekken ten koste van het gezag van de vorst, zoals de bisschop zal proberen het kerkelijk gezag in meerdere mate naar zich toe te trekken ten koste van het pauselijke gezag. Een proces dat zich met al zijn pieken en dalen heeft afgespeeld gedurende de Middeleeuwen en de Renaissance. Ook toen was macht en gezag allesbehalve een statisch en rustig gegeven. Er was voortdurend beweging, die heel dikwijls leidde naar een nieuwe tijdelijke status quo, niet zelden afgedwongen door een oorlog waarin een van beide partijen werd onderworpen.